

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових

досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки
- САВЕЛЬЄВА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри
- СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій
- ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень

Articles

- 5 USHKOVA Yu. V. Anthropological Composition of the Yamna Culture Population of the North Pontic Region: Intragroup Analysis of the Male Sample
- 21 SAVELIEVA K. S. The Scene with a Sacrificial Bull Depicted on a Votive Relief from Tyras
- 33 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Some Aspects of the Interaction of Ancient Rus and Severians Pottery Traditions
- 49 POHORZHESKA I. V., GORBANENKO S. A. Slavic Textiles of the Last Quarter of the 1st Millennium AD: Study Results

Нові відкриття та знахідки

- БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області
- ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів

Discoveries and Recent Finds

- 60 BOBROVSKYI T. A., NECHYTAILO P. O., HOLUB V. M., TYMCHUK D. V. Find of an Ancient Rus Lead Letter at Polonne in Khmelnytskyi Oblast
- 72 DIACHENKO D. H. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д.
Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці
у середньому Подністров'ї

83

Publication of Archaeological Material

HUTSALA.F.,HUTSAL V.A.,MOHYLOVO.D.
A Mound of the Early Scythian Period near Shut-
nivtsi Village in Middle Dnister Region

Дискусії

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію
«неоліту» із рисами постмодернізму

105

Discussions

HASKEYVYCH D. L. On One More Concept of
“Neolithic” Based on the Postmodernism Approach

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та
українську неолітизацію

120

ZALIZNIAK L. L. About Caucasian Migration and
Ukrainain Neolithization

Історія науки

РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМИЩЕВ О. Г.
Олександр Миколайович Карасьов – визначний
дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття)

129

History of Science

RUSIAIEVA A. S., KUZMISHCHEV O. H.
Oleksandr Mykolaiovych Karasiov — Prominent Re-
searcher of Olbia Pontica (on the 120th Anniversary)

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського
собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя
від дня народження М. В. Холостенка

137

ABASHYNA N. S. Researcher of the Cathedral of
the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra: to the
120th Anniversary of the Birth of M. V. Kholostenko

Хроніка

Антропология і біоархеология України на
міжнародному антропологічному форумі в
м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.

148

News Review

Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine at the
International Anthropological Forum in Basel, Swit-
zerland, November 11—12, 2022

До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала
(1947—2010)

149

To the 75th anniversary of Kostiantyn Mykhailovych
Hupalo (1947—2010)

Пам'яті Якова Петровича Гершковича

151

In Memoriam of Yakiv Petrovych Hershkovych

Пам'яті Гочі Ревазовича Цецхладзе

152

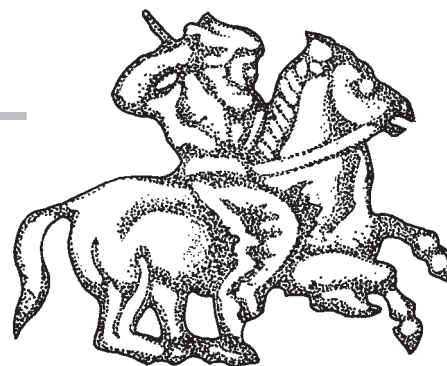
In Memoriam of Gocha Revazovych Tsetskhladze

Алфавітний покажчик змісту журналу
«Археологія» за 2022 рік

153

Index of Publications in *Arheologia Journal*
in 2022

© БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О.,
ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В.* 2022

ЗНАХІДКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ СВИНЦЕВОЇ ГРАМОТИ В МІСТІ ПОЛОННОМУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено знахідці 2021 р. в м. Полонному на Хмельниччині свинцевої грамоти з нанесенням на ній кириличним текстом XII ст. Проаналізовано археологічний контекст та основні характеристики артефакту, запропоновано прочитання й тлумачення змісту викарбованого на ній тексту, обґрунтовано його датування за палеографічними ознаками.

Ключові слова: Київське князівство, давньоруська епіграфіка, кирилична палеографія, грамоти на бересті та свинці.

Восени 2021 р. під час охоронних археологічних розкопок на території літописного міста Полонного (сучасне м. Полонне Хмельницької обл.) було знайдено унікальний артефакт давньоруського часу — цілісно збережену згорнуту свинцеву пластину з прокресленим на ній кириличним текстом (рис. 1). За археологічним контекстом знахідку попередньо датовано кінцем XI — першою половиною XII ст.

На початку 2022 р. художник-реставратор Віктор Голуб завершив комплекс заходів щодо розгортання, розчищення та консервації арте-

факту. Це дало можливість вивчити в повному обсязі напис, нанесений на обидві сторони свинцевої пластини. Зрештою, за оформленням та змістом тексту напису знахідку визначено як грамоту — зразок давньоруського листування з використанням рідкісного свинцевого носія¹. Нижче наводимо попередні результати вивчення означеного документа в контексті археологічних обставин його знайдення.

Місто Полонне розташоване в Шепетівському р-ні Хмельницької обл. обабіч р. Хомори (притоки р. Случ). Уважається, що місто було засноване не пізніше 996 р., хоча перша літописна згадка про нього датована щойно 1169 р.² Стародавнє місто, імовірно, розташовувалося на правому березі річки в центрі сучасного населеного пункту і зосереджувалося в середині та довкола двох городищ (№№ 1 та 2), укріплення яких представлені земляними укріпленнями (дотепер добре збереглися вали XVII—XVIII ст. довкола городища № 1). Епізодичні археологічні дослідження на території міста здійснювалися у 1992—1993, 2008, 2013, 2019 роках, внаслідок чого було виявлено різнохарактерні та різночасові об'єкти: залишки наземних будівель, гос-

* БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», ORCID: 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0002-6849-2705, kparchaeology@gmail.com

ГОЛУБ Віктор Миколайович — художник-реставратор творів із металу вищої категорії, ORCID: 0000-0003-2162-865X, dove66@ukr.net

ТИМЧУК Дмитро Вадимович — технічний директор Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції, Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба» Інституту археології НАН України, nadto@ukr.net

¹ Дотепер у межах Східної Європи було відомо лише дві свинцеві грамоти середньовічного часу. Обидві походять із Новгороду і датуються, відповідно, першою чвертю XII ст. та другою половиною XII — початком XIII ст. (Зализняк 2004, с. 261). В Україні це перша знахідка давньоруського документа на свинцевому носії та четверта, враховуючи грамоти XII—XIII ст. на бересті, знайдені в Звенигороді на Львівщині (Луцик 2020, с. 361).

² Очевидно, що «рання» дата походить від року освячення київської Десятинної церкви, якій було придане м. Полонне (Винокур, Мегей 1996, с. 8). На нашу думку, дата «прикріплення» міста до храму не обов'язково має кореспондуватися з роком освячення храму та може бути визначена в хронологічному діапазоні від 996 р. до 1169 р., коли Полонне згадане як «десятинний, святої Богородиці град» (ПСРЛ 1927, с. 358).

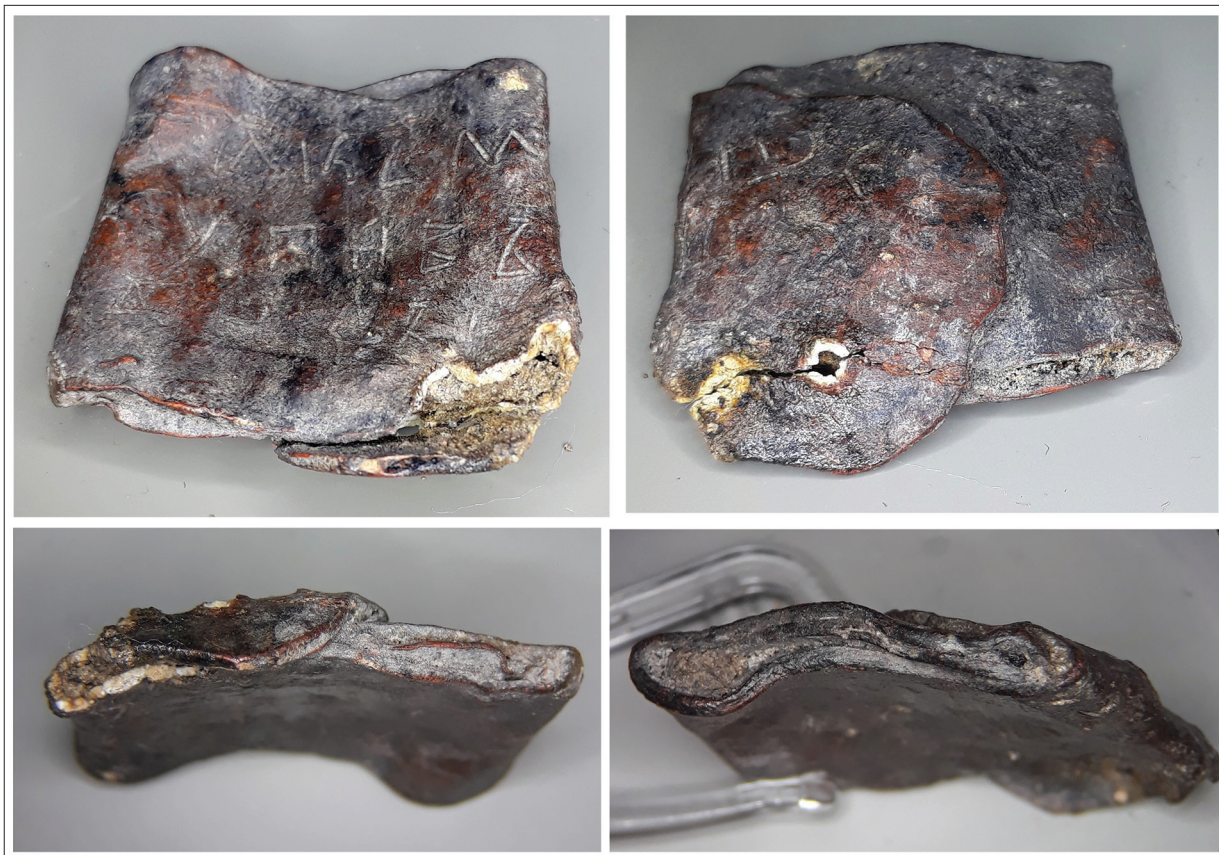

Рис. 1. Свинцева пластина з написом (вигляд до реставрації)
 Fig. 1. The lead plate with an inscription (view before restoration)

подарські ями, поховання та підземні споруди XII—XIX ст. (Винокур, Мегей 1996; Ридуш, Нечитайло 2010; Нечитайло та ін. 2020)³.

Восени 2021 р. архітектурно-археологічна експедиція Державного підприємства «Науково-дослідний центр Охоронної археологічної служби України» Інституту Археології НАН України під керівництвом П. О. Нечитайла та Д. В. Тимчука здійснила охоронні дослідження в садибі № 37 по вул. Говорун у м. Полонному. Досліджена ділянка розташована на правому березі р. Хомори, на природному узвишші, штучно підсиленому ескарпованим фортечним валом XVII—XVIII ст., який обмежує зазначену садибу зі сходу (рис. 2: 2). Виходячи з уявлень стосовно історичної топографії давньоруського Полонного територія дослідженої в 2021 р. ділянки розташовується в межах городища № 1, яке можна розглядати як залишки міського посаду XII—XIII ст., у XVII—XVIII ст. перетвореного на фортецю (Винокур, Мегей 1996, с. 9-12, 19).

³ Варто зазначити, що, всупереч гіпотезі Й. С. Винокура, в місті досі не виявлено археологічних матеріалів, які б можна було упевнено датувати X—XI ст.

Від зазначеного валу ділянка досліджень мала відчутний ухил у північно-західному напрямку (її абсолютні висотні позначки від 242 до 237 м за балтійською шкалою), а за 140 м на південний захід від ділянки збереглася будівля костелу XVIII ст., освяченого на честь св. Анни. Культурний шар у межах дослідженої ділянки був частково знищений фундаментами та підвальними приміщеннями розібраних будівель XX ст. Лише південно-західна частина садиби лишалася вільною від забудови, тому саме тут і було в 2021 р. закладено розкоп площею 200 м² (рис. 3).

Культурні нашарування, простежені в розкопі, представлені кількома гумусними шарами, що перекривали бурі та світлі материкові суглинки. До глибини 0,5—0,6 м від сучасної поверхні шар був насичений будівельним сміттям XIX—XX ст., нижче траплялись фрагменти кераміки XVII—XVIII ст., ще нижче — заповнення могильних ям XIII—XV ст., а також залишки нашарувань давньоруського часу. Крім могильних ям пізньосередньовічних поховань, у материк на дослідженій ділянці були заглиблені господарські ями та льох XVIII ст., два об'єкти XII ст. і споруда з уламками райковецької ліпної

Рис. 2. Розташування ділянки досліджень 2021 р. (2) у м. Полонному

Fig. 2. The location of the 2021 research site (2) in Polonne city

кераміки VIII—IX ст. (за визначенням А. Б. Бардецького). Крім того, на поверхні материка були зібрані окремі фрагменти кераміки раннього залізного віку. Звертає на себе увагу неглибоке залягання на дослідженій ділянці поховань XIII—XV ст., що, можливо, пов'язано з переплануванням цієї території задля облаштування в ранньомодерний час дороги на місці сучасної проїзної частини вул. Говорун (рис. 3).

Знахідку, про яку йдеться в цьому повідомленні, було зроблено в давньоруському шарі, що перекривав об'єкт, який отримав у польовій документації порядковий № 4 (рис. 3: хрест у колі). Знахідку виявлено на глибині 1 м від сучасної поверхні під час прокопування ґрунту під дном могильної ями поховання № 8, де було зафіксовано пляму насиченого горілою деревиною гумусу з керамікою XII ст. та кістками тварин. Діаметр плями становив близько 1 м, а її товщина не перевищувала 4 см, що дозволяє розглядати об'єкт № 4 як залишки відкритого вогнища, розташованого на рівні денної поверхні XII ст. (рис. 4). Пляма вогнища була частково порушена похованнями № 8 та 10 XIII—XV ст., а також господарською ямою № 2 XVII—XVIII ст. Кераміка з об'єкта № 4 представлена фрагментами

вінець кружальних горщиків із завершеннями, характерними для кінця XI — першої половини XII ст. (рис. 5). Свинцеву грамоту було знайдено у верхній частині об'єкта № 4, в прошарку, що, ймовірно, утворився після того, як вогнище припинило функціонування. Зокрема, про це свідчить відсутність слідів будь-якої дії вогню на самому предметі та інших знахідках, що походять зі згаданого прошарку.

Як уже зазначалося, знайдений предмет являв собою згорнуту у п'ять щільних шарів свинцеву пластину розмірами $2,75 \times 2,5 \times 0,75$ см та вагою 15,73 г зі слідами подряпанних на її поверхні кирилических літер. Стан збереженості предмета на момент його знахідки був незадовільний: значні деформації, тріщини, часткова мінералізація металевої основи, щільні корозійні нашарування, перемішані з ґрунтом. На перших етапах розгортання пластини напис кирилицею в три рядки було виявлено також на її внутрішній стороні. У процесі копійної роботи (при збільшенні до 23х) укріплено слабкі ділянки та місця згинів, видалено щільні корозійні нашарування та залишки ґрунту до максимального виявлення літер. На жаль, на мінералізованих ділянках із горбистою поверхнею напис

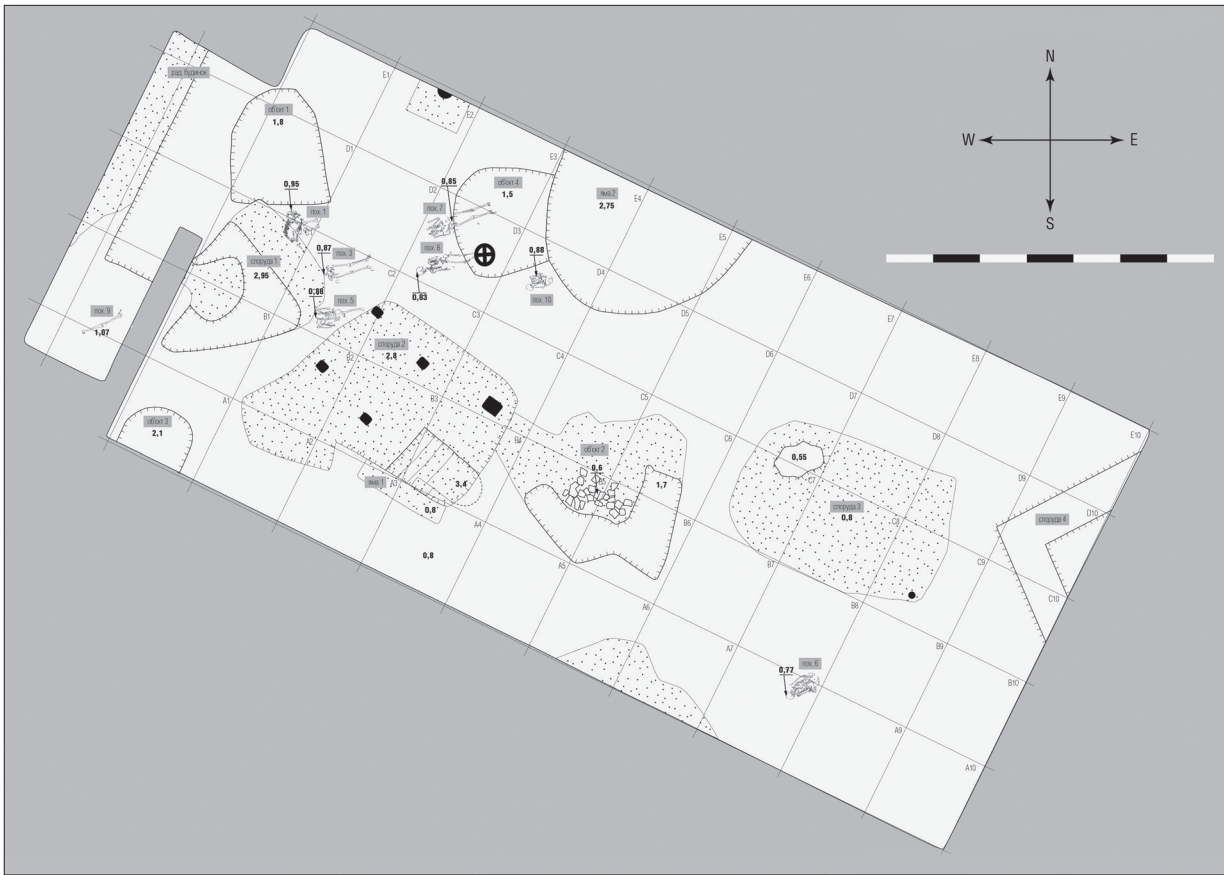

Рис. 3. План розкопу 2021 р. з позначеним хрестом у колі місцем знахідки
 Fig. 3. Excavation plan for 2021 with the location of the find marked with a cross in a circle

виявлено частково. Це зумовлено тим, що процес корозії свинцю супроводжувався збільшенням об'єму предмета та значним спотворенням рельєфу його поверхні.

Загалом, за результатами реставраційно-консерваційних заходів встановлено, що пластину довжиною 11,3 см, шириною 2,2 см, товщиною 2,0–2,5 мм (в розгорнутому стані) було виготовлено зі свинцевого сплаву шляхом розклепування, через що її краї набули нерівних хвилястих контурів⁴.

На обох боках пластини гострим твердим предметом по свинцю продряпано напис кирилическими літерами розмірами 0,5–0,7 × 0,4–0,5 см у шість рядків — по три з кожного боку предмета на всю його довжину (рис. 6). Текст на обох поверхнях пластини зберігся практично повністю, за винятком окремих знаків, пошкоджених корозією металу вздовж правого краю зворотного боку та на місцях подальших згинів.

⁴ Детальніше стан знахідки, методику й процес реставрації відображено у відповідній документації (Голуб 2022). Звертаємо увагу, що зовнішню поверхню цієї пластини тут і далі вважається та, яка була зовнішньою в сувої до його розгортання.

У результаті прочитання тексту на зовнішній поверхні пластини вдалося зафіксувати близько 65 знаків у такій послідовності (рис. 6: А; 7: А):
 ГРАМОТАОТ—ЫТРАТАКЪМИЧЕ
 ВИ:ИКЪГЫР—[ОВ]И:СЪКУПИВЪША
 СК[О]Т[Ы]А—Е—[М]ИЧАВЕДИКЪЕВ[У]

На звороті пластини зафіксовано 60 знаків у такій послідовності (рис. 6: В; 7: В):
 ГРАМОТАКЪМИЧЕ[ВИ]—М[Л]
 АТЦ[Ы]ИБОЛИТЬАДОРОЖЪ—[И]Щ[Л]
 НЪТИНЕВЪДАЛЪАИДИДОМ[ОВ]И

Абсолютна більшість знаків в обох текстових частинах ідентифікується впевнено, що дозволяє за нормами старослов'янської мови достовірно поділити їх на слова та, за винятком кількох лакун, реконструювати зміст:

ГРАМОТА ОТ? ?ЫТРА ТА КЪ МИЧЕ|ВИ :
 И КЪ ГЫР?(ОВ)И : СЪКУПИВЪША | СКОТЫ
 А ?Е? (М)ИЧА ВЕДИ КЪЕВ(У)
 (на зовнішньому боці),

ГРАМОТАКЪМИЧЕ(ВИ) ?? М(Л)|АТЦ(Ы)И
 БОЛИТЬ А ДОРОЖЪ ?(И) ПС(Л?) | НЪ ТИ НЕ
 ВЪДАЛЪ А ИДИ ДОМ(ОВ)И
 (на звороті).

Рис. 4. Загальний вигляд об'єкта 4 з півдня

Fig. 4. General view of the object no. 4 from the south

Виходячи зі стандартного для давньоруських берестяних грамот початку обох частин тексту, можна стверджувати, що вони являють собою окремі документи — послання, виконані за поширеним формуляром «грамота від когось до когось» (Зализняк 2000, с. 281). У нашому випадку в обох частинах ми маємо одного адресата — особу на ім'я Міч. Форма імені МИЧЬ («Міч»), хоча й невідома з інших давньоруських джерел, засвідчена в означеному документі тричі: двічі МИЧЕВИ (у давальному відмінку) та один раз МИЧА (у родовому). Можливо, це ім'я походить із Болгарії, де схоже написання, як похідне від Михайло, трапляється на монетах середини XIII ст., що їх приписують царю Мічо (Мічі) Асеню (Сотиров 2004).

На зовнішньому боці грамоти через розподільні двокрапки зазначено ім'я ще одного адресата — особи на ім'я Гирл (?). Оскільки таке ім'я невідоме в давньоруській антропонімії, у нас немає впевненості в точності його реконструкції. Форму ГЫРЛЪ («Гирл», відповідно, ГЫРЛОВИ у давальному відмінку) ми обрали лише через можливість її походження від слова ГЪРЛО (у значенні «горлянка» або

«голос»), але чоловічого роду та з припустимою заміною Ъ на Ы, більш характерною для пізнішого часу XIV—XV ст. (Соболевский 1888, с. 52; Срезневский 1893, с. 616).

Там само є також ім'я відправника послання, у якому не прочитується перша літера, утім її гіпотетично можна реконструювати як Х, а ім'я, відповідно, як Хитр (?). Ім'я ХЫТРЬ («Хитр», відповідно, ХЫТРА у родовому відмінку) може походити від прикметника ХЫТРЫИ у значенні «майстерний», «обізнаний», «розумний», «спритний» (Срезневский 1912, с. 1430–1431). У випадку з такою реконструкцією тексту наступне слово ТА є сполучником у значенні «і» або «та й» (Там само, с. 911). Утім, не можна виключати, що ім'я відправника в називному відмінку мало форму ?ЫТРАТЪ (щось на зразок ВЫТРАТЪ, тобто «Витрат», яке у родовому відмінку має форму ВЫТРАТА), однак такі антропоніми нам досі також не відомі.

На звороті в тексті, адресованому самому лише Мічеві, немає імені відправника, натомість фігурують ще дві особи, першу з яких названо, на нашу думку, за фахом — МЛАТЦЫИ (імовірно, у значенні «обмолотник», тобто,

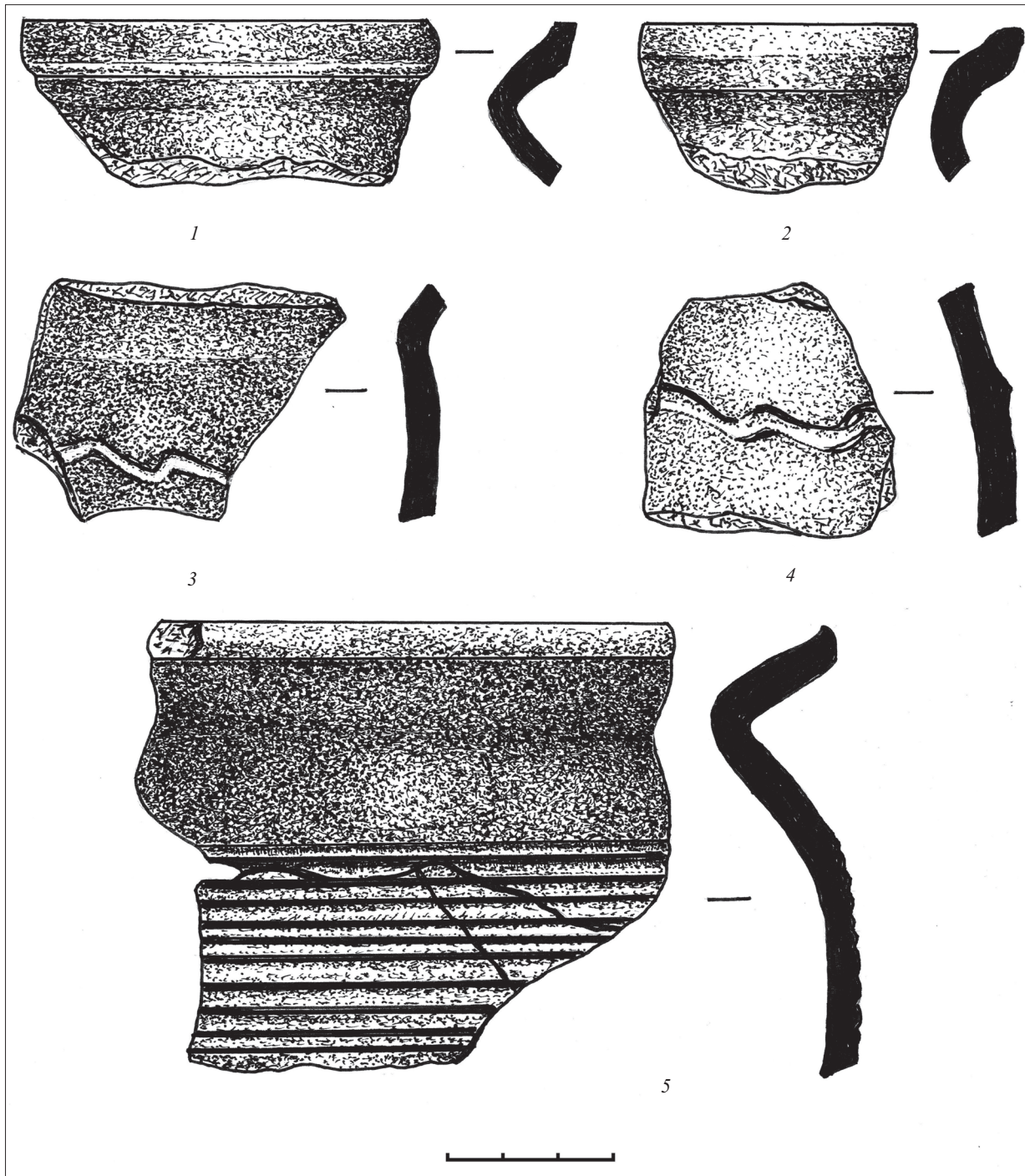

Рис. 5. Промальовки фрагментів керамічних посудин із заповнення об'єкта 4
 Fig. 5. Sketches of the fragments of ceramic vessels from the filling of object no. 4

той, хто займається обмолотом на жнивах), а другу за ім'ям — ДОРОЖЬ («Дорож»).

МЛАТЦЬИ, на нашу думку, є субстантивованим прикметником або дієприкметником, що найімовірніше походить від дієслова МЛАТИТИ у значенні «обмолочувати» (Срезневский 1902, с. 158). Можна також припустити, що перехідним словом у цьому випадку виступає наразі невідомий іменник

МЛАТЕЦЬ, який позначав або фахову приналежність, або ж якийсь інструмент, що використовувався при обмолоті. Також не можна виключати, що цей іменник є зменшувальною формою від іменника МЛАТЬ («молот»), який має стосунок скоріше до ковальського ремесла, аніж до сільськогосподарської діяльності (Словарь... 1991, с. 552). Ім'я ДОРОЖЬ («Дорож») знаходимо в Першому Новгород-

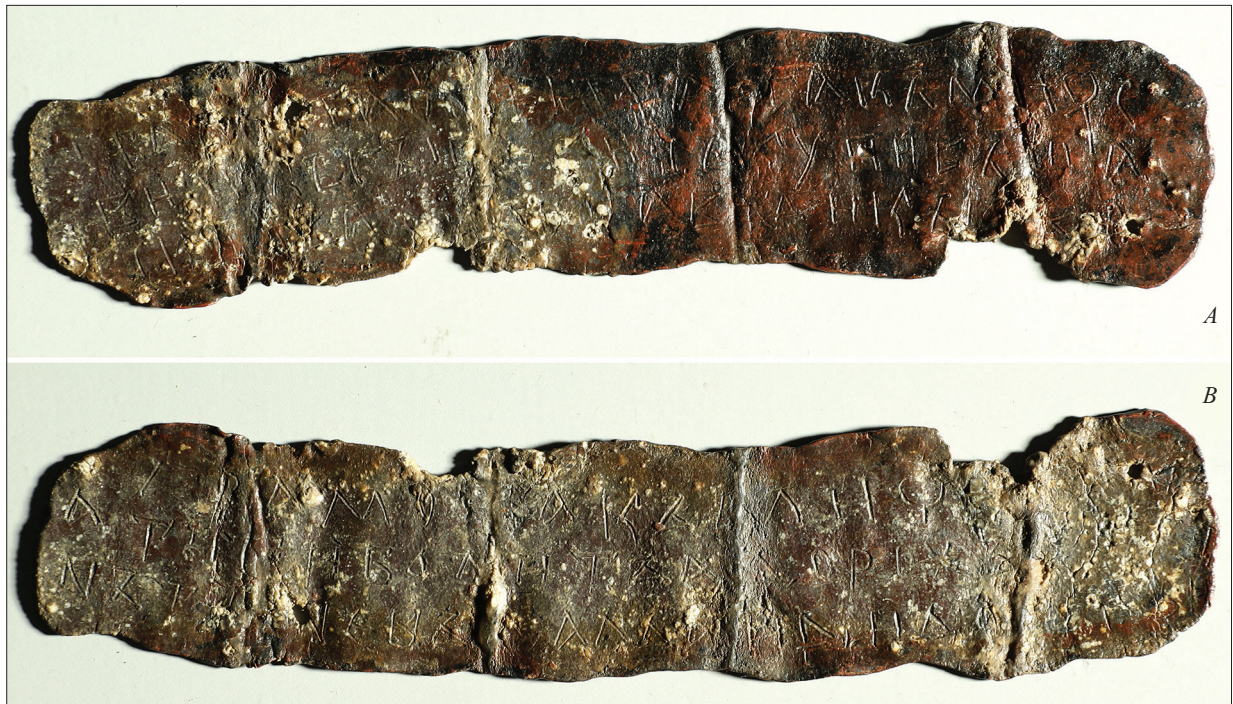

Рис. 6. Свинцева пластина з написами у розгорнутому стані після реставрації
 Fig. 6. The lead plate with inscriptions in the unfolded condition after restoration

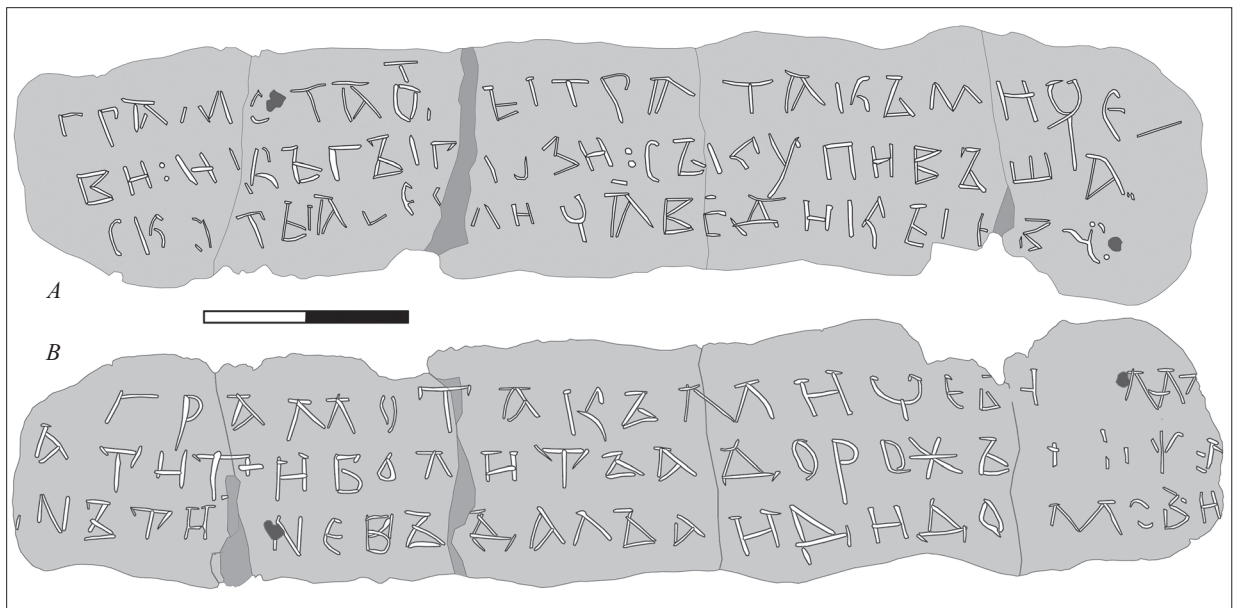

Рис. 7. Промальовки написів на свинцевій пластині
 Fig. 7. Sketches of the inscriptions on a lead plate

ському та Суздальському літописах, де ним названо володимирського воєводу князя Юрія Всеволодовича, який здійснював розвідку під час відступу князівського війська з Володимира до Ярославля в 1238 р. (Тупиков 1903, с. 133; ПСРЛ 1928, с. 519). Інші втрачені літери в тексті (ззовні — у третьому слові нижнього рядка, на звороті — у четвертому слові

верхнього рядка та в п'ятому середнього рядка) реконструюються більш-менш вірогідно за контекстом:

грамота отъ Хытра(?) та къ Мичеви и къ Гырлови(?): ськупивъша скоты, а без Мича веди Кыеву // «грамота від Хитра і Мічеві, і Гирлови: коли вдвох збереже докупити худобу, без Міча жени її до Кисва»,

грамота къ Мичеви: се(?) млатцьи(?) болить, а Дорожь ти(?) псаль(?), нь ти не въдаль, а иди домови // «грамота Мичеви: за-раз обмолотник хворіє, а Дорожь тобі писав, але тобі не передав, тож мусиш йти додому»⁵.

Перш ніж детальніше інтерпретувати прочитаний текст свинцевої грамоти з Полонного, звернімося до мовних і палеографічних особливостей цього документа. Текст грамоти на обох її боках виконано т. зв. наддіалектною або стандартною формою давньоруської мови, яку до-

⁵ Прийменник БЕЗ (граматично припустимим є також давньоруське написання БЕС) реконструюється в нижньому рядку тексту на зовнішній поверхні грамоти за змістом та узгодженням у словосполученні, до якого він належить. Можлива відсутність кінцевого «сра» (-Ъ) в цьому прийменнику також є досить поширеною (Срезневский 1893, с. 64-68). Реконструкції модальної частки або прислівника СЕ у значенні «ось» або «зараз» (Срезневский 1912, с. 347-348), а також займенника ТИ («тобі») на звороті грамоти є доволі гіпотетичними й зумовлені текстовим змістом. Вони, в принципі, можуть бути замінені якимись іншими, не менш відповідними змісту допоміжними словами.

слідники вважають київською говіркою XI—XIV ст. (Зализняк 2004, с. 5). У тексті практично відсутні церковнослов'янізми, хоча окремі граматичні норми саме старослов'янської літературної мови в ньому є. Зокрема, це проявляється у застосуванні в двоїні дієприслівника СЪКУПИВЪША (від СЪКУПИТИ у значенні «зібрати до купи») або вживання прислівника ДОМОВИ у значенні «додому» (Срезневский 1893, с. 702; 1912, с. 728). Утім, звичайно, низка питань, пов'язаних із мовними особливостями зазначеного документа, потребує більш детального вивчення, тож лінгвістичному аналізу цієї грамоти планується присвятити окрему публікацію.

Палеографічні особливості тексту зі свинцевої грамоти з Полонного, виконаної кириличним півуставом, дозволяють стверджувати, що написи на зовнішньому її боці та звороті були зроблені різними людьми. Найяскравіше це проявляється у відмінностях у накресленні графем А, И, К, М, Р,

Таблиця 1. Палеографічне датування напису на зовнішній стороні грамоти

Table 1. Paleographic dating of the inscription on the outer side of the lead plate

Графемн	Графічні моделі	Палеографічне датування	
Г	3: без бічної засічки	1025 – (1140 – 1220) – 1450	
Р	П: петля кутом вгору	(1025 – 1280) – 1380	
Р	9а: петля широко відкрита зі зломом	1120 – 1280	
Р	9б: петля широко відкрита округла	1140 – 1300	
Р	11: літера цілком у рядку	1025 – (1120 – 1320) – 1410	
А	Іб: основний вигляд, пласкі вгорі	(1025 – 1400) – 1450	
А	Пб: опуклі, пласкі вгорі	(1100 – 1410) – 1450	
А	1: покриття	(1025 – 1280) – 1320	
А	2: верхня засічка	(1025 – 1320) – 1380) – 1450	
Т	2: без бічних засічок	1025 – (1120 – 1300) – 1450	
О	2: пласкі вгорі	1025 – 1360	
Ы	П: без перетинки	1100 – (1300 – 1450)	
Ъ	2: відкрита петля	(1025 – 1200) – 1240	
І	Па: прості, без засічок	(1025 – 1220) – 1450	
І	Пб: прості з засічками	(1025 – 1300) – 1450	
К	1: великий верх, коротка ніжка	(1025 – 1200) – 1280	
Ч	Іа: верхівка у вигляді чаші або келиха	(1025 – 1380) – 1410	
В	Па: перелом, що торкається щогли	(1025 – 1220) – 1320	
В	Пб: перелом, що не торкається щогли	(1025 – 1340) – 1400	
Ш	П: піднята платформа	(1025 – 1240) – 1400) – 1450	
Д	1: покриття	(1025 – 1280) – 1360	
У	4: літера цілком в рядку	1025 – (1140 – 1300) – 1450	
У	б: спинка з фігурним завершенням	1025 – (1180 – 1300)	
графіка	розподільні дві точки (:)	(1025 – 1320) – 1400) – 1450	
графіка	написання У після приголосної	1100 – (1220 – 1450)	
мова	редуковані Ъ збережені	1025 – 1220	
мова	редуковані Ъ без прояснення	1025 – 1200	
мова	двоїна у дієслові	1025 – 1260	
мова	іменники у давальному відмінку на -ОВИ, -ЕВИ	(1025 – 1120) – 1220) – 1300	
мова	написання КЫЕВУ замість КЪ КЫЕВУ	1025 – 1180	
формуляр	вживання іменника ГРАМОТА	1025 – 1180	
формуляр	вживання звороту «...ОТЬ ... КЪ...»	1025 – 1400	
	Палеографічне датування тексту	1140 – 1180	

Т, Ч, Ы⁶, а також підтверджується невеличкою розбіжністю в палеографічному датуванні обох частин грамоти: для зовнішнього боку датування визначено в межах 1140—1180 рр., а для зворотного — 1100—1160 рр.⁷ Сукупне палеографічне датування

⁶ На зовнішній поверхні: А — плосоверхі з покриттям, И, М, Т — без засічок, К — із верхньою косою, що перекриває нижню, Р — з відкритою петлею кутом вгору, Ч — у вигляді келиха, Ы — без перетинки. На звороті: А — гостроверхі з покриттям або засічкою, И, М, Т — із верхніми засічками, К — із верхньою косою, що спирається на нижню, Р — із замкнутою округлою петлею, Ч — у вигляді широкої чаші, Ы — з високою перетинкою, «молоточком» та широким покриттям. Означені палеографічні відмінності відображені на окремій світлинці (рис. 8).

⁷ Палеографічний аналіз тексту грамоти виконано за методикою позастрагграфічного датування берестяних грамот, розробленою А. А. Залізником (Залізник 2000). При цьому для тексту на зовнішньому боці виділено 32 хронологічно вагомі графічні моделі та текстові ознаки (табл. 1), серед яких датування в межах 1140—1180 рр. безпосередньо зумовлене трьома з них (накресленням Р із широко відкритою округлою петлею, застосуванням у формулярі слова ГРАМОТА, безприйменниковим написанням КЫЕВУ в значенні «до Києва»). Для тексту на зворотному боці зафіксовано 28 хронологічно вагомих графічних моделей і текстових ознак (табл. 2), із яких датування в межах 1100—1160 рр. безпосередньо зумовлене двома (накресленнями гостроверхої А з опуклою петлею та В із нижньою петлею кутом уперед).

обох частин тексту дозволяє окреслити хронологію знахідки в межах 1140—1160 рр. (тобто близько середини XII ст.), а ймовірно і в ширших межах другої — третьої чвертей XII ст.⁸ Тож, як бачимо, в цілому палеографічне датування знахідки не суперечить хронології її археологічного контексту.

Таким чином, у 2021 р. у м. Полонному було знайдено написаний на свинцевій пластині лист, складений водночас двома авторами-відправниками. Перший із них — чоловік на ім'я Хитр (?) — видряпав на зовнішньому боці пластини основне послання грамоти, яке по суті є розпорядженням до двох робітників або молодших родичів Міча та Гирла (?), що мали разом зібрати докупи худобу, яку після того один із них (Гирл) самостійно мав відігнати до Києва⁹. На звороті

⁸ Більш архаїчна палеографія напису на звороті грамоти може свідчити, що його виконала старша людина, яка навчалася граматики на 10—20 років раніше, ніж автор тексту на зовнішній поверхні документа.

⁹ Очевидно, автор послання (Хитр) займався скуповуванням і перепродажем великої рогатої худоби. Принаймні саме в цьому значенні в грамоті використано іменник СКОТЫ (Срезневский 1912, с. 387), оскільки до нього застосовано дієслово ВЕДИ, неможливе для тлумачення цього самого іменника в значенні «гроші або майно» (Там само, с. 388).

Таблиця 2. Палеографічне датування напису на звороті грамоти.

Table 2. Paleographic dating of the inscription on the outer side of the lead plate

Графеми	Графічні моделі	Палеографічне датування	
Г	3: без бічної засічки	1025 – (1140 – 1220) – 1450	
Р	Іа: округла петля та пряма щогла	(1025 – 1320) – 1360	
А	Іа: опуклі, гостроверхі	1100 – 1450	
А	1: покриття	(1025 – 1280) – 1320	
А	2: верхня засічка	(1025 – 1320) – 1380) – 1450	
М	2: верхні засічки	(1025 – 1280) – 1450	
К	3б: верхня засічка на короткій щоглі	(1025 – 1410) – 1450	
Ъ	1: петля кутом вперед	1025 – 1200	?
И	Іа: довгі верхні засічки	(1025 – 1300) – 1450	
И	Іб: короткі верхні засічки	(1025 – 1400) – 1450	
Ч	Іа: верхівка у вигляді чаші або келиха	(1025 – 1380) – 1410	
Ц	4: літера цілком в рядку	1025 – (1160 – 1300) – 1450	
Ы	Іа: висока перетинка	(1025 – 1280) – 1400	
Ы	2: «молоточок» та широке покриття	(1025 – 1140) – 1200	
Б	2: відкрита петля	(1025 – 1240) – 1380	?
Л	1: покриття	(1025 – 1280) – 1360	
Л	2: верхня засічка	(1025 – 1380) – 1450	
Д	2: верхня засічка	1025 – 1400	
Ж	Іа1: пряма зірка	(1025 – 1120) – 1200	
В	Іб: перелом, що не торкається щогли	(1025 – 1340) – 1400	
В	ІV: розгалуження	1025 – (1280 – 1400) – 1450	
В	1: нижня петля кутом вперед	1025 – 1160	
графіка	Ъ > Ъ	(1025 – 1140) – 1180	?
мова	редуковані Ъ збережені	1025 – 1220	
мова	редуковані Ъ без прояснення	1025 – 1200	
мова	іменники у давальному відмінку на -ОВИ, -ЕВИ	(1025 – 1120) – 1220) – 1300	
мова	написання дієслова ВЪДАТИ	(1025 – 1280) – 1400	
формуляр	вживання іменника ГРАМОТА	1025 – 1180	
	Палеографічне датування тексту	1100 – 1160	

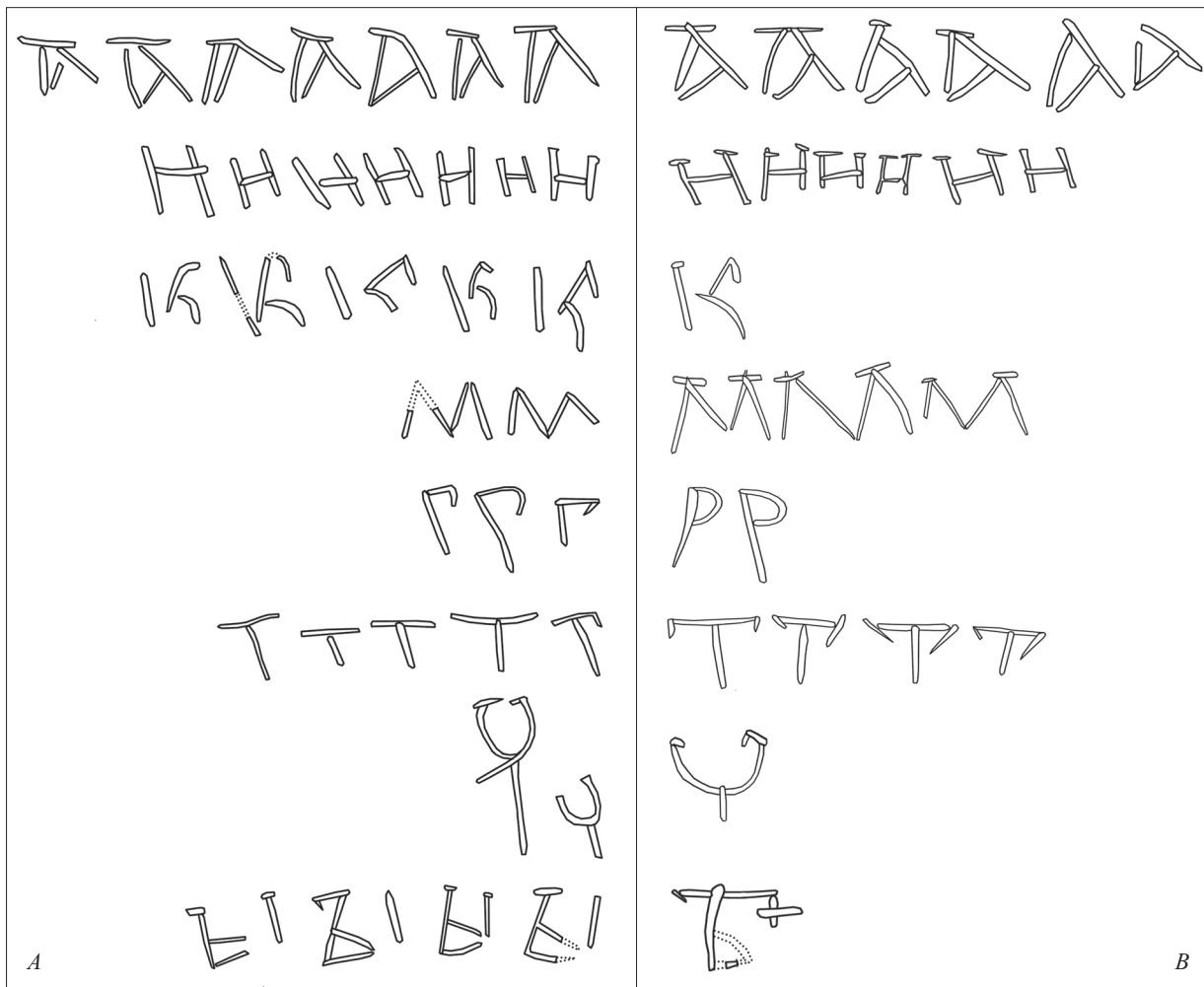

Рис. 8. Відмінності у начерках деяких графем на зовнішній (А) та зворотній (В) сторонах свинцевої пластини
 Fig. 8. Differences in the sketches of some graphemes on the outer (A) and reverse (B) sides of the lead plate

пластини інший автор, що лишився безіменним, зробив приписку-доповнення, адресоване самому лише Мічеві, у якому інформував останнього про хворобу робітника, задіяного в обмолоті на жнивях (?), і необхідності у зв'язку з цим адресатові грамоти повернутися додому¹⁰. На нашу думку, у грамоті-«приписці» також фігурує повідомлення, що це є не перший лист до Міча з цього приводу, але попередній, написаний яки-

мось Дорожем, за невідомих обставин не був переданий ним адресатові¹¹.

Отже, грамота з Полонного є типовим зразком давньоруського ділового письма, приклади якого раніше спостерігалися в берестяних грамотах XI — XIV ст., знайдених у великій кількості в Новгороді (понад 1100 екземплярів), а в менших обсягах — у Москві, Пскові, Смоленську, Вітебську тощо і навіть в українському Звенигороді (3 фрагменти). Текст грамоти з Полонного, крім розпоряджень підлеглим, містить інформацію про певні господарські і навіть побутові подробиці з життя якоїсь давньоруської родини XII ст.: торгівлю худобою, хворобу робітника, за-

¹⁰ Особливої уваги заслуговує дієслово БОЛИТЬ (у третій особі однини теперішнього часу), написане з прикінцевим «ер», а не «срь», як мало би бути (Словарь... 1988, с. 294-295). Імовірно, це є свідченням застосованої в тексті на звороті грамоти односрової (виключно через Ъ) системи запису. За визначенням А.А. Залізняка давньоруські односрові тексти (тобто такі, в яких Ъ записано через Ь) датуються не пізніше 1180 р., що цілком відповідає запропонованій нами хронології грамоти з Полонного (Залізник 2000, с. 276-277). Крім того, односрова система письма є додатковим свідченням на користь різниці в почерках на різних сторонах грамоти, оскільки в тексті на зовнішньому її боці в кількох випадках використано накреслення графема Ъ через «срь».

¹¹ Відсутність імені відправника в грамоті-приписці, можливо, свідчить, що ця частина послання мала авторство того ж Хитра, але була надиктована комусь іншому, хто й викарбував сам текст на звороті пластини. Цікаво, що автор цього тексту у слові ВЪДАЛЪ спочатку замість В написав П, напевно, збираючись вжити дієслово ПОДАЛЪ (або ПЕРЕДАЛЪ), однак відразу виправився.

йнятого на жнивах, негаразди у відправленні кореспонденції тощо. При цьому важко точно встановити, де саме було написано грамоту. Якщо вважати, що кореспонденція чомусь не була відправлена, таким місцем могло бути саме Полонне, але не можна виключати, що відправник її написав, перебуваючи в Києві, де він очікував на худобу, яку йому мали привести підлегли. Це могло бути також якесь інше поселення, при цьому Київ у грамоті було позначено лише як адресу призначення в операції з худобою, а Полонне могло бути пунктом, у якому здійснювалося збирання худоби, або ж було проміжним містом, де грамота опинилася транзитом. У будь-якому випадку, з огляду на місце знахідки та зафіксований у ній топонім, можна припустити, що листування, як і згадані в грамоті операції з худобою, відбувалися в межах Київського князівства XII ст., а стан, у якому грамоту було знайдено, свідчить, що адресати не отримали її або принаймні не встигли розгорнути та прочитати¹².

¹² Не можна виключати й такої версії: написана в Полонному, ця грамота не була відправлена адресатам через облогу міста у 1169 р., коли половці «пригъхаша к Полному къ стѣи Бѣѣ граду к десятиному . и к Стѣмъчю . и вша села безъ оутеча. с людми. с мужи и с женами. конгъ . и скоты . и вцигъ погнаша в Половцѣ» (ПСРЛ 1927, с. 358).

Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1996. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992—1993 рр.). *Місту Полонному — 1000 років*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полонне, Україна, 15—17 червня 1995 р. Полонне, с. 8-20.

Голуб, В. 2022. *Паспорт реставрації археологічного предмету — свинцева пластинка з написом (грамота?)*. Київ (на правах рукопису).

Зализняк, А. А. 2000. Палеография берестяных грамот. В: Янин, В. Л., Зализняк, А. А. *Новгородские грамоты на бересте*. Т. X. Москва: Русские словари, с. 134-429.

Зализняк, А. А. 2004. *Древненовгородский диалект*. 2-е изд., доп. Москва: Языки славянской культуры.

Луцик, І. 2020. Звенигородська берестяна грамота № 2: відкриття, прочитання, інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 24. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 361-372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372>

Нечитайло, П., Тимчук, Д., Омельченко, О., Ярославська, Т., Дрегалю-Соколовський, О., Дацик, О. 2020. Дослідження підземних споруд у м. Полонне по вулиці Пушкіна. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 322-325.

ПСРЛ *Полное собрание русских летописей*. 1927—1928. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 2—3. Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР.

Такими є попередні результати вивчення свинцевої грамоти XII ст., знайденої в м. Полонному Хмельницької обл. 2021 р. Безумовно, дослідження цього унікального артефакту мають бути продовжені, і це стосується не лише лінгвістичних особливостей зафіксованого на ньому тексту. Стосовно важливості мовознавчого аналізу тексту грамоти, зазначимо, що відомі лінгвісти Олексій Гіпшіус та Дмитро Січінава запропонували замість МЛАТЦЫИ БОЛИТЬ читати МАТИ ТИ БОЛИТЬ у сенсі «мати-но хворіє», що є цілком ймовірним та граматично досконалим варіантом, за який автори висловлюють щиру вдячність колегам. Цікаві результати можуть дати хіміко-технологічні дослідження складу свинцевого сплаву, із якого виготовлено носій грамоти. Потрібно також здійснити детальну макрозйомку грамоти, оскільки складається враження, що на її поверхні збереглися дрібніші кириличні знаки від тексту, написаного раніше та знищеного під час вторинного використання свинцевої пластини. Нарешті, подальші археологічні розвідки в самому Полонному можуть сприяти з'ясуванню, до якої саме частини стародавнього міста належала ділянка, де було знайдено грамоту тощо, а відповідно, й зрозуміти обставини її появи в стародавньому місті.

Ридуш, Б. Т., Нечитайло, П. А. 2010. Исследование искусственных подземных полостей в г. Полонное Хмельницкой области, Украина. *Спелеология и спелеология: развитие и взаимодействие наук*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Набережные Челны, РФ, 2009. Набережные Челны, с. 253-256.

Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). 1988. Т. I. Москва: «Русский язык».

Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). 1991. Т. IV. Москва: «Русский язык».

Соболевский, А. И. 1888. *Лекции по истории русского языка*. Киев.

Сотиров, И. 2004. Монетосеченето на цар Мичо (Миче)—«Симеона цара» и събитията в България през 1256—1263 г. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1. София: Национален археологически институт с музей; Българска академия на науките, с. 117-136.

Срезневский, И. И. 1893, 1902, 1912. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам*. Т. 1—3. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Тупиков, Н. М. 1903. *Словарь древнерусских личных собственных имен*. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.

Надійшла 11.11.22

Tymur A. Bobrovskiy¹, Pavlo O. Nechytailo², Victor M. Holub³, Dmytro V. Tymchuk⁴

¹ PhD, Senior Research Fellow, National Reserve «Sofia Kyivska», ORCID 0000-0002-3221-4279, bobrovskij@ukr.net

² PhD, State Enterprise Research Centre "Ukrainian Protective Archaeological Service" at the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-6849-2705, kparcology@gmail.com

³ Highest category artist-restorer of the metal items, ORCID: 0000-0003-2162-865X, dove66@ukr.net

⁴ Technical director of the Kamianets-Podilskyi architectural-archaeological expedition, State Enterprise Research Centre "Ukrainian Protective Archaeological Service" at the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, nadto@ukr.net

FIND OF AN ANCIENT RUS LEAD LETTER AT POLONNE IN KHMELNYTSKYI OBLAST

In 2021, during the excavations at one of the settlements of the chronicle city Polonne, belonging to the Kyiv principality (modern Polonne city, Khmelnytskyi Oblast), in an object of the 12th century, a lead plate rolled into a scroll was found.

As a result of the restoration, the plate was cleaned of dirt and oxides, unfolded and fixed. At the same time, Cyrillic texts were found on both sides of the plate. Further study of the texts made it possible to identify the find as a letter on a lead item, with two messages written on it in the Ancient Rus (Ancient Kyiv) language.

The text of the message on the front side is read as "A letter from Khytr(?) to Mich and Gyrl(?): having gathered the cattle together, and without Mich lead to Kyiv". On the back — "A letter to Mich: now the one who was engaged as a thresher is sick, and Dorozh wrote you, but didn't give it to you, so go home". The content of both letters was interpreted by the authors as an order from a certain entrepreneur to his employees to collect the cattle and transport it to Kyiv, with a note addressed to one of the employees, explaining the need for him to return back home to replace a sick worker who threshed grain.

Paleographic analysis allows establishing that the texts on different sides of the charter were written by different people, and their dating can be determined within the second — third quarters of the 12th century. The letter from Polonne city is the fourth find among Ancient Rus non-parchment documents in Ukraine and the third one among the lead letters of the 12th — 13th centuries in Eastern Europe.

Keywords: Kyiv principality, Ancient Rus epigraphy, Cyrillic paleography, birch and lead letters.

References

- Vynokur, I. S., Mehei, V. P. 1996. Arkheologichni doslidzhennia v m. Polonnomu (1992—1993 pp.). *Mistu Polonnomu — 1000 rokiv*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Polonne, Ukraina, 15—17 chervnia 1995 r. Polonne, p. 8-20.
- Holub, V. 2022. *Pasport restavratsii arkeolohichnoho predmetu — svyntseva plastynka z napyssom (hramota?)*. Kyiv (on the rights of the manuscript).
- Zalizniak, A. A. 2000. Paleografiia berestianykh gramot. In: Yanin, V. L., Zalizniak, A. A. *Novgorodskie gramoty na bereste*. T. X. Moskva: Russkie slovari, p. 134-429.
- Zalizniak, A. A. 2004. *Drevnenovgorodskii dialekt*. 2-izd., dop. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury.
- Lutsyk, I. 2020. Zvenyhorodska berestiana hramota no. 2: vidkryttia, prochyttannia, interpretatsii. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 24. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, p. 361-372. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-361-372>
- Nechytailo, P., Tymchuk, D., Omelchenko, O., Yaroslavskaya, T., Drehalo-Sokolovskiy, O., Datsyk, O. 2020. Doslidzhennia pidzemnykh sporud u m. Polonne po vulytsi Pushkina. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy, p. 322-325.
- (PSRL) *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1927—1928. T. 1: Lavrentevskaia letopis. Vyp. 2—3. Leningrad: Izd-vo Akademii Nauk SSSR.
- Ridush, B. T., Nechitalo, P. A. 2010. Issledovanie iskusstvennykh podzemnykh polostei v g. Polonnoe Khmel'nitskoi oblasti, Ukraina. *Speleologiya i Speleotologiya: razvitie i vzaimodeistvie nauk*. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, Naberezhnye Chelny, RF, 2009. Naberezhnye Chelny, p. 253-256.
- Slovar drevnerusskogo yazyka (XI—XIV vv.)*. 1988. T. I. Moskva: Russkii yazyk.
- Slovar drevnerusskogo yazyka (XI—XIV vv.)*. 1991. T. IV. Moskva: Russkii yazyk.
- Sobolevskii, A. I. 1888. *Lektsii po istorii russkogo yazyka*. Kyiv.
- Sotirov, I. 2004. Monetosecheneto na tsar Micho (Miche) — "Simeona tsara" i subytiata v Bulgaria prez 1256-1263 g. *Numizmatika, sphragistika i epigraphika*, 1. Sophia: Natsionalen arkeologicheski institute s muzey; Bulgarcka academia na naukite, p. 117-136.
- Sreznevskii, I. I. 1893, 1902, 1912. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo yazyka po pismennym istochnikam*. T. 1-3. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Tupikov, N. M. 1903. *Slovar drevnerusskikh lichnykh sobstvennykh imen*. Sankt-Peterburg: Tipografiia I. N. Skorokhodova.